

Gilançay vadisi abidələrində daş örtüklərin meydana gəlməsi və inkişafı tarixindən

Bəhlul İbrahimli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Tarix İnstitutu

Əcəmi Əbubəkr oğlunun (XII əsr) əsasını qoyduğu Naxçıvan memarlıq məktəbi bişmiş kərpicdən inşa olunmuş və zəngin həndəsi ornamentli “memarlıq köynəyi geydirilmiş” qülləvari türbələri ilə dünyada məşhurdur. Bu abidələrin yaradılması yüksək həndəsi və riyazi biliklərin olmasını tələb edirdi. Kamil bir ustanın yetişməsi üçün on illərlə vaxt tələb olunurdu. Bərdə, Marağa və digər orta əsr Azərbaycan şəhərlərində Naxçıvan memarlıq məktəbinə məxsus türbələrin varlığı Əcəmi məktəbinin bu vəzifənin öhdəsindən ləyaqətlə gəldiyini göstərir.

Maraqlıdır ki, orta əsrlərin sonuna qədər Naxçıvanda daş tikililər kəmiyyətcə çox üstünlük təşkil etmişdir. Ona görə də, Naxçıvan memarlarının daş memarlığı sahəsindəki nailiyyətlərini də öyrənmək və yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Bu baxımdan ilk tunc dövründən orta əsrlərə qədər keçən uzun zaman çərçivəsində memarlığın mühüm elementlərindən biri olan daş örtüklərin inkişaf tarixinə qısa nəzər salmaq Naxçıvan memarlarının indiyə qədər az məlum olan istedadını üzə çıxarmağa imkan verir.

Plovdağ arxeoloji abidələr kompleksi, Xaraba Gilan antik və orta əsrlər şəhər yeri və ətrafındakı abidələr təkcə memarlıq məsələlərinin deyil, Azərbaycan arxeologiyasının bir sıra problemlərinin həlli üçün də mühüm bazadır.

Xaraba Gilan şəhər yeri və ətrafındakı abidələrdə keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində iki yaşayış yerindən, üç nekropoldan, bir məbədin, bir kult təyinatlı tikilinin və bir təsərrüfat təyinatlı tikilinin qalıqlarından ibarət tunc dövrünün bütün mərhələlərini əhatə edən Plovdağ arxeoloji kompleksi, son tunc - erkən dəmir dövrünə aid Xalıkeşan nekropolu (e.ə. XII-X əsrlər), Mərdan gölü nekropolu (e.ə. X-VIII əsrlər), erkən dəmir dövrünə aid (e.ə. XII – VI əsrin ortaları) Sumbatan dizə şəhər yeri, Muncuqlu təpə nekropolu (e.ə. VIII-VI əsrlər), antik və orta əsrlərə aid Xaraba Gilan şəhər yeri (e. ə. IV-III əsrlərdən monqolların hücumuna-dək), erkən orta əsrlərə aid Dəlmə qalası (I-X əsrlər), XIV-XVII əsrin əvvəllərinə aid Aza şəhər yeri və XV-XVI əsrlərə aid Bal dərəsi nekropolu aşkar edilib öyrənilmişdir.

Bu abidələrin hər biri ayrı-ayrı dövrləri əhatə edir və xronoloji cəhətdən bir-birini tamamlayır. Uzun illər aparılmış tədqiqatların nəticələri bölgədə ya-

şayan qədim tayfaların altı min illik tarixini, mədəniyyətini və təsərrüfat həyatının bütün sahələrini xronoloji ardıcılıqla araşdırmağa imkan verir (1, s. 62-68).

Maraqlıdır ki, tənəzzül dövrlərində memarlığın, ümumilikdə maddi mədəniyyətin inkişafı ləngisə də amma, zaman keçdikcə dirçəliş, yenidən canlanma baş vermiş, qədim ənənələr yaddan çıxmamış, daha təkmil şəkildə davam etdirilmişdir. Təkamül memarlıqda daha aydın nəzərə çarpır. İstər tikililərin plan quruluşunda, istərsə tikinti texnikasında, istərsə də tikinti materiallarının və bərkidici maddələrin çeşidində zamanla baş verən keyfiyyət dəyişikliyi xüsusilə təqdirə layiqdir. Manna və Midiya dövrlərinin siklopik qalaları, orta əsrlərin möhtəşəm qala divarları, Əcəmi məktəbinin orta əsr türbələri, tağlı körpülər, saraylar və karvansaralar Azərbaycan memarlarının dünya mədəniyyətinə verdiyi ən layiqli töhfələrdəndir. Bu memarlıq inciləri birdən birə yaranmamış, min illərin ənənəsi üzərində qurulan uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Memarlıq ənənələri içərisində yuxarıda adı çəkilən abidələrin daş tikililərində, xüsusən memarlıqda mürəkkəb və çətin quruluş (konstruksiya) sayılan daş örtüklərdə baş verən təkamül diqqəti cəlb edir.

Öncədən onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın quru iqlim zonasına daxil olması, burada meşə zolaqlarının çox azlığı və eyni zamanda burada torpağın təkinin, dağların müxtəlif cinsli və formalı daş təbəqələrindən ibarət olması səbəblərindən bölgə tarixinin müxtəlif dövrlərində daş tikililər həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Bu tikinti materialının, xüsusən son geoloji dövrdə dağların əmələ gəldiyi zaman, vulkan lavaları (axıntıları) nəticəsində yaranmış plitə daşların zənginliyi bölgədə daş memarlığının ən qədim zamanlardan müasir dövrə qədər üstünlük təşkil etməsini şərtləndirmişdir. Hələ, eneolit dövründən başlayaraq yarımqazma evlərin alt hissəsi, tunc dövrü evləri və qəbirləri bu daşlarla inşa olunurdu.

Ən qədim və ən sadə daş örtük eneolit dövründə təsərrüfat quyularının ağzını örtən daş plitələr hesab olunmalıdır. Daha mürəkkəb quruluşlu daş örtüklərə erkən tunc dövrünün qəbir abidələrində rast gəlinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim qəbirlərin mürəkkəb quruluşa və zəngin avadanlığa malik olmasının obyektiv səbəbləri vardır. Məlumdur ki, tunc dövründə “axirət dünyası”na inanan, ölümü real qəbul etməyən, onu “əbədi yuxu”, qəbri isə “gor evi” adlandıran insanlar qəbirləri evlərə uyğun hazırlayırlar, “o dünyada” istifadə etmək üçün ölünün yanına geyim, bəzək və ərzaq qoyurdular. Qədim qəbirlərə, onların həcminə, quruluşuna, bu qəbirlərdə rast gəldiyimiz hər bir əşyaya, onların qəbirdə yerinə və vəziyyətinə, miqdarına və keyfiyyətinə, aid olduğu dövr haqqında zəngin məlumat verən informasiya bazası kimi baxmalıyıq. Bu baxımdan qəbirlər bizə qədim insanların təkcə dini-ideoloji baxışları deyil, onların təsərrüfat həyatı, məişəti, istehsal sahələri

və iqtisadi-mədəni əlaqələri haqqında da zəngin məlumat verir. Bir sözlə, qədim qəbirləri o dövrün real həyatının imitasiyası hesab etmək olar.

Plovdağ qəbirlərində rast gəlinən “qurbangahlar” qədim evlərin ərzaq anbarlarını xatırladır. Ərzağın qorunması isə qədimdə ən mühüm problem olmuşdur. Daş tikililər bu sarıdan ən etibarlı vasitə sayıla bilərdi. Ola bilsin, məhz bu səbəbdən təkcə daş qutu qəbirlərin deyil, torpaq qəbirlərin də “qurbangahı” daşdan tikilirdi.

Naxçıvan ərazisində ilk mürəkkəb konstruksiyalı daş örtüyə malik “qurbangaha” I Plovdağ nekropolunun 8 saylı qəbrində rast gəlinmişdir. Qurbangah dördbucaqlı planda işlənmişdir, bir cərgə sal daş içəridən divarlara dayanmış şəkildə azca maili qoyulmuşdur. Maili qoyulmuş daşların kənarı qurbangahın divarından 8-10 sm aşağıdadır. Qurbangahın içərisinə gil qablar qoyulduqdan sonra maili qoyulmuş daşların üstü sal daşlarla örtülmüşdür. Beləliklə, qurbangaha qoyulmuş ərzaq etibarlı şəkildə mühafizə olunmuş olur.

8 saylı qəbrin qurbangahında rast gəldiyimiz quruluş (konstruksuya) çox güman ki, tunc dövrü evlərində də mövcud olmuşdur. Hələlik, faktiki material olmadığından bu haqda yalnız ehtimal irəli sürmək olar. Qədim naxçıvanlılar qovurma qazanlarının, qış üçün tədarük olunmuş digər ərzaqların saxlanması belə quruluşlu tikililərdən evlərin içərisində və ya təsərrüfat təyinatlı otaqlarda (“qış evi”) istifadə edə bilərdilər. Belə quruluşlu tikilinin üstünlüyü ondan ibarət idi ki, burada ərzağı sərin yerdə, daim eyni temperaturda saxlamaq mümkün idi və belə miniatür anbarlara gəmiricilərin daxil olması mümkün deyildi.

1986-cı ildə I Plovdağ yaşayış yerində aşkar edilən diametri 40 sm, dərinliyi 50 sm olan taxıl quyusunun da ağzı daş plitə ilə örtülmüşdür. Taxıl quyusunun içərisindən 6 kq-a yaxın darı unu aşkar olunmuşdur.

İkinci minilliyin ikinci yarısında memarlıq artıq öz bəsit formasından çıxmış və dövrünə görə kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu inkişafda qədim sivilizasiya mərkəzləri ilə daimi sıx əlaqələr, müdafiə tikililərinin yaranmasını şərtləndirən təcavüzkar dövlətlərin yaranması az rol oynamırdı. Bu dövrdə Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm siklopik tikililəri məhz Naxçıvan ərazisində yaranmışdır. Son tunc dövrünün şəhərləri üç qat siklopik divarlarla əhatə olunurdu ki, zaman keçdikcə bu ənənə Manna və Midiya dövlətləri ərazisində geniş yayılmışdır.

Sumbatan dizə şəhər yerində aparılan arxeoloji qazıntılar göstərdi ki, qala divarının iç tərəfindəki taxçaların hamısının üstü sal daşlarla örtülüb. Qala divarının yuxarı hissəsi dövrümüzdə qədər saxlanmasa da çox ehtimal ki, mazgalların üstü də sal daşlarla örtülü olmuşdur.

Son tunc - ilk dəmir dövrünün daş qutu və plitə qəbirlərinin üstü də bir qayda olaraq daş plitələrlə örtülürdü. Qeyd edək ki, Gilançay vadisi abidələrində indiyədək üstü tirlərlə örtülü bir qəbir kamerası da aşkar edilməmişdir. Bunun obyektiv səbəbləri vardır ki, o haqda yuxarıda bəhs etmişdik.

Daş örtüklərdən Muncuqlu təpə (e.ə. VIII-VI əsrlər) sərdabələrində geniş istifadə olunmuşdur. Burada həm sərdabələrin, həm qurbangahların, həm də çoxdəfnli qəbirlərin giriş yollarının (dromoslarının) üstü sal daşlarla örtülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, qəbir kameralarının üstünün sal daşlarla örtülməsi ənənəsi tunc dövründən indiyədək davam edir. Bu sırada orta əsr türbələrində sərdabələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Gilançay vadisi abidələrində memarlığın ən yüksək pilləsi Xaraba Gilan şəhər yeri abidələri, xüsusən də memorial türbələrdir (2, s. 121-122; 3, s.45-48).

Mürəkkəb quruluşlu daş örtüklərin ən unikal nümunələrinə də məhz Xaraba Gilan şəhər yeri türbələrinin sərdabələrində rast gəlinir. Bu baxımdan 2 sayılı və 4 sayılı (Şəkil 2) türbələrin sərdabələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Türbələrin yerləşdiyi dağın cənub tərəfindən başqa hər tərəfi sıldırım qayalıqdır. Cənub tərəfi nisbətən yamacdır və bu maili yamacda Naxçıvan hakimlərinin sülalə qəbiristanlığı yerləşir. Dağın yüksək tərəfi yalnız türbələrdən ibarətdir. Qəbiristanlığın möhtəşəmliyini təsəvvür etmək üçün burada Möminə Xatın türbəsinin analoqu olan üç türbənin xarabalıqlarına baxmaq kifayətdir.

1 sayılı türbənin yuxarı hissəsi daxili və xarici tərəfdən səkkizbucaqlı, sərdabə hissəsi isə daxildən səkkizbucaqlı, xaricdən dördbucaqlı plandadır. Türbə hissəsində divarın eni 1,5 m, üzlüyün eni 12 sm-dir. Üzlərin eni 4,72-4,78 m-dir. Daxildə qarşı bucaqlar arasındakı məsafə 9 m-dir. Bu türbədə bizi maraqlandıran giriş yolunun memarlıq həllidir.

Türbənin girəcəyi şərq tərəfdəki üzün tam ortasındadır, altı sərdabənin döşəməsindən 15 sm hündürdədir, plitə daşlarla işlənmiş çatma tağla tamamlanmışdır. Sərdabənin qapısının qarşısında uzunluğu 3m, eni 1,4 m, hündürlüyü isə 1,05 m olan dəhlizi - dromosu vardır. Dromosun da üstü tağ şəklində örtülü olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu türbənin inşasında daş və bişmiş kərpiclərdən çox bacarıqla və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmuşdur (4.s. 2-4).

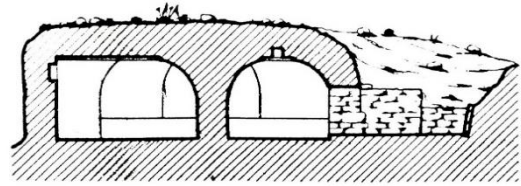
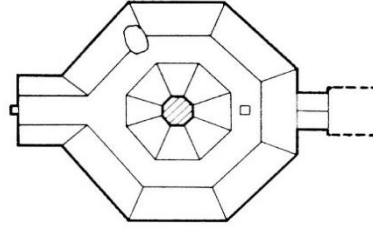
XII əsrin sonları – XIII əsrin əvvəllərinə aid olan (7, s. 50) 2 sayılı türbə əvvəlkindən formasına, planına, tikinti texnikasına görə fərqlənir və bu kubşəkilli türbənin tikintisində daşdan daha çox istifadə olunmuşdur (Şəkil 1). Bu türbənin həm sərdabə, həm də türbə hissəsi kubşəkillidir. Türbənin ziyarətgah hissəsi xaricdən iri həcmli plitə dağ daşları ilə, daxildən isə standart

bişmiş kərpiclərlə (20x20x4,5 sm) işlənmişdir. Türbənin daxildən bişmiş kərpiclərlə işlənməsinin əsas səbəbi interyerin düşünülmüş bədii tərtibatı olmuşdur. Unikal memorial abidə olan bu türbə eyni zamanda funksional məqsəd daşımış, dağıdılana qədər ziyarətgah kimi fəaliyyət göstərmişdir. Ziyarətgahın qərb divarı hər iki tərəfdən həndəsi ornamentli pannolar və yuxarıda ortada onları tamamlayan, dekorativ bişmiş kərpiclərlə salınmış kufi xətlə yazıdan ibarət portaldan ibarətdir.

2 saylı türbə Naxçıvanda yeganə memorial abidədir ki, xaricdən üç tərəfi (şərqə tərəf baxan portalından başqa) sadə olub interyeri ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Bu türbənin unikal plana malik, plitə daşlarla çox nəfis işlənmiş sərdabəsi vardır (Şəkil 1). Sərdabə xaricdən kubşəkilli olub daxildən səkkizbucaqlı formadadır. Sərdabənin tavanını mərkəzdə yerləşmiş səkkizbucaqlı dayaq sütunu saxlayır. Dayaq sütunu da səkkizbucaqlıdır. Sərdabənin daş örtüyü maraqlı quruluşa malikdir. Həm dayaq sütunu, həm də yan divarlar eyni bucaq altında əyilərək ortada – 0,5 m enində üfüqi şəkildə birləşir. Qeyd edək ki, tavan xüsusi seçilmiş, eyni qalınlıqda daşlarla və əhəngkövrə məhlulu ilə işlənmişdir. Sərdabənin tavanının analoji memarlıq həllinə Yusif Kuseyir oğlunun (XII əsr) sərdabəsində rast gəlinir. 2 saylı sərdabənin də qapısı dağ daşları ilə tağ şəklində örtülmüşdür. Qapının qarşısında 1 saylı sərdabədə olduğu kimi üstü daşlarla örtülü dəhliz vardır. Dəhlizin qapısı bir ədəd sal daşla örtülmüşdür (4, s. 5-7).

Xaraba Gilan şəhər yerində rast gəlinən daş örtüklü tikililər içərisində 4 saylı sərdabənin tavanını və giriş yolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır (Şəkil 2). Sərdabənin hündürlüyü 1,40-1,45 m, uzunluğu 4,3 m, eni şimal divarı yanında 2,18 m, cənub divarı yanında 2,32 m-dir. Özü, uzunluğu 1 m, qalınlığı 50 sm olan çox iri həcmli daşlarla işlənmişdir. Cənub divarının eni 1,5 m, qərb divarının eni 2,6 m-dir. Sərdabənin tavanı qurularkən mürəkkəb texniki üsullardan istifadə olunmuşdur. Tavanın tikilişində xüsusi hazırlanmış romb formalı dağ daşlarından və ortada onları bağlayan bir cərgə trapesiya formalı

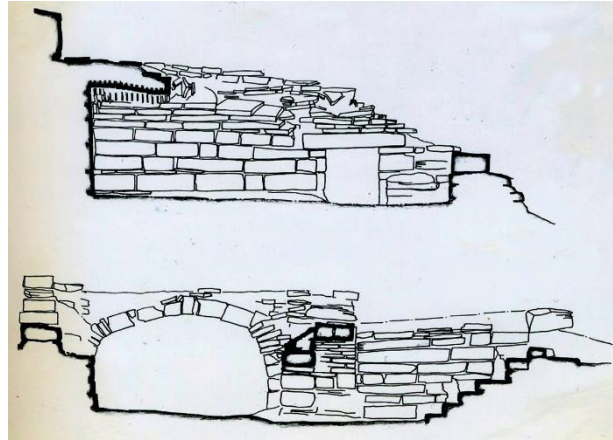

Şəkil 1. Xaraba Gilan şəhər yerində 2 saylı sərdabənin daş örtüyü

daşdan istifadə olunmuşdur. Beləliklə, yarımşferik formalı bir daş örtük – tavan alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip daş örtüklər bişmiş kərpiclə işlənmiş tavanlardan görünüşünə və möhkəmliyinə görə heç də geri qalmır.

Sərdabənin giriş yolunun olduqca maraqlı memarlıq həlli vardır. Qapının üstü içəri tərəfdən bir ədəd sal daşla (123x40x19 sm) örtülmüş, bayır tərəfdən çatma tağla tamamlanmışdır. Qapının qarşısında uzunluğu 2,1 m, eni 0,9 m olan dəhliz – dromos vardır. Dromosun girişində daşla işlənmiş altı pillədən ibarət pilləkən vardır. Dromosun üstü saxlanmasa da sal daşlarla örtüldüyü şübhəsizdir. Sərdabənin şərq divarı qarşısında, pilləkənin başlandığı səviyyədə iri həcmli (102x46x12 sm) sal daşlar döşənmiş 16 m² sahə vardır (5, s. 22-24). Ehtimal ki, bu meydança ziyarətə gələnlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Sərdabələrdən başqa daş örtüklərin müxtəlif variantlarının daha sıx rast gəlinədiyi yer, Xaraba Gilan şəhər yerinin mərkəzində yerləşmiş yaşayış evləri və iç qalasıdakı (narınqaladakı) tikililərdir. Mərkəzi yaşayış məhəllələrində, xüsusən birinci məhəllədə tikililərin 90 faizi daşdandır. Yaşayış yerlərində bir qayda olaraq qapıların və pəncərələrin üstü daş plitələrlə örtülmüşdür. Daha mürəkkəb daş örtüklərə yaşayış evlərinin, ictimai binaların (daha çox hamamların) damlarında və qaladakı su anbarının üstündə rast gəlinir. İki mərtəbəli yaşayış evlərinin birinci mərtəbələri, bir mərtəbəli evlərin əksəriyyətinin üstü tağlı günbəzlə tamamlanır.

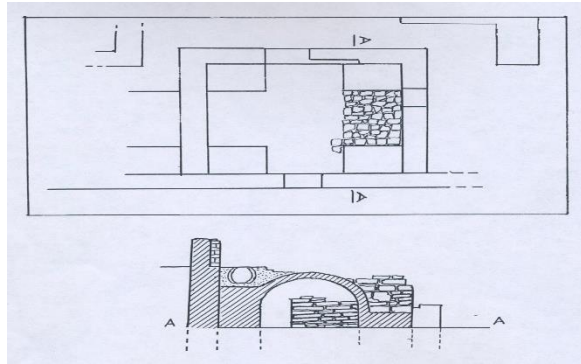
Şəkil 2. Xaraba Gilan şəhər yerində 4 saylı sərdabənin daş örtükləri

Xaraba Gilan orta əsrlər şəhər yerinin I məhəlləsində 2016-cı ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş ikimərtəbəli yaşayış evinin birinci mərtəbəsinin tavanı diqqətə layiqdir (6, s. 130-131). Öncə qeyd edək ki, bu məhəllənin özü əlverişli tikinti materialı olan sal daşlarla zəngindir. Qazıntı sahəsinin müəyyən edildiyi ərazidə yaşayış evlərinin divarlarından sökülmüş plitə daş qalaqları vardır. Təcrübə göstərir ki, bu daş qalaqları olan yerlərdə, yerin altında tikililərin divarları qismən salamat qalmışdır. Çökək yerlər isə tavanı çökmüş otaqların içidir. Yuxarıda göstərilən ərazidə 8x15 m (120 m²) sahədə üst qat daşlardan təmizləndikdən sonra divar qalıqları izləndi. Qazıntı divarların konturlarını təmizləməklə davam etdirildi. Şimal-cənub istiqamətində, eni 72-75 sm olan daş divarın qərb tərəfində, 1,3 m dərinlikdə

daş döşənmiş dəhlizin bir hissəsi aşkar olundu. Dəhlizin eni 105 sm-dir, divarı əhənglə süvanmışdır. Suvaq bir neçə qatdır, ev görünür bir neçə dəfə təmir olunmuşdur. Daş döşənmiş dəhlizin şimal tərəfində sal daşlarla qurulmuş pilləkən vardır. Pilləkən evin divarının suvağını da örtmüşdür. Görünür bu pilləkən ev dağıldıqdan sonra ikinci tələsik aparılmış bərpa zamanı işlənmişdir.

Bu hissədə divar daşlarına və suvağın divarın içərisinə tərəf dönməsinə əsasən vaxtilə qapı olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə vəziyyət otağın içərisində də təkrarlanır. Divarın küncünə yaxın divarın suvağı daha yaxşı saxlanmışdır. Uçqun təmizlənərkən əhəng suvağın qalıqları ağac, bişmiş kərpic qırıqları, keramika fraqmentləri aşkar olunur. Bu mədəni təbəqə şəhərin ən son dağıldığı vaxta aiddir və bu təbəqədən XIII əsrə aid mis sikkələr, şirli və fayans qablar aşkar olunur.

Otağın içərisinə tərəf qazıntı davam etdirdik və burada evin birinci mərtəbəsinin salamat qalmış tağlı tavanının bir hissəsini təmizlədik. Tavan iri həcmli daşlarla və əhəngkövrə (orta əsr «sementi») ilə işlənmişdir (Şəkil 3). Əl ilə uçurulduğu aydın görünür. Tağın cənub tərəfində müxtəlif qalınlıqlı dağ daşları ilə işlənmiş divar qalıqları vardır. Tağla üzbəüz qarşı tərəfdə də

Şəkil 3. Xaraba Gilan şəhər yerində yaşayış evinin daş örtüyü

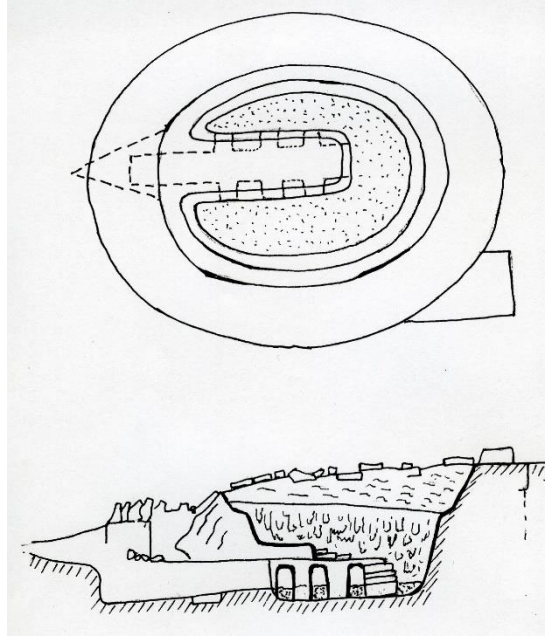
divar qalıqları aşkar olundu. Divarın üst daşlarının maili qoyulması onun tağın alt hissəsi olduğunu göstərir. Bu divarın şimal tərəfə daha yaxşı saxlanmışdır və divarın bu hissəsi ikinci mərtəbənin otağına aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu otaqdan dəhlizə qapı olmuş, bərpa zamanı işlənərək tutulmuşdur. İkinci mərtəbənin də otağı əhənglə süvanmışdır. Belə görünür ki, yaşayış evinin həm eşik tərəfi, həm də içərisi əhənglə süvanmışdır. İkinci mərtəbənin şimal-şərq və şimal-qərb künclərində tağın dayaq divarları yerləşir. Tağ otağın hər tərəfində mərkəzə doğru əyildiyindən, künclərdə kifayət qədər (1,0-1,5 m) boş yer qalır. Bu baş yerlər istifadəsiz qalmasın deyə hər iki küncdə təndir qurulmuşdur. Şərq tərəfdəki təndirlərin ortada diametri 78-80 sm-dir. Kənarlarının vəziyyətinə görə təndirdən uzun müddət istifadə olunmamışdır. Monqolların hücumu zamanı yaşayış evi dağıdılmış, sonra bir müddət bərpa olunsa da, sonradan tərk edilmişdir. Təndirin içərisi suvaq qalıqları, torpaqla, daşla doldurulmuşdur. Bərpadan sonra təndirdən istifadə olunmamışdır. Təndirdən otağın içərisinə tərəf də kanalcıq (15 sm enində) vardır. Bunun nə məqsədlə istifadə olunduğunu demək çətinidir. Qarşı tərəfdəki – otağın şimal-qərb

küncündəki təndir daha yaxşı saxlanmışdır. Təndirin içərisi suvaq qalıqları və heyvan sümükləri ilə ağzına qədər dolu idi. Otağın içərisinə daş döşənən zaman təndir döşəmənin altında qalmışdır. Otağın bərpadan sonrakı dövrünə məxsus istilik sisteminə aid heç nə (ocaq, təndir, buxarı) aşkar olunmadı. İkinci mərtəbədəki otağın cənub tərəfdəki küncləri saxlanmadığından burada təndirlərin olun-olmadığı haqda fikir yürütmək olmur.

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsi ikinci mərtəbəyə nisbətən daha yaxşı saxlanmışdır. Tavanı tağla örtülmüşdür. Şərq tərəfdə tağ salamat qalmış, qalan yerlərdə uçmuşdur. Qazıntı zamanı tağın iri hissələri aşkar olunurdu. Bu hissələr ikinci mərtəbənin divar daşları və döşəməsinin daşı, torpağının tökülməsi nəticəsində bir-birinə qarışmışdır. Otağın tağı və divarları müasir dövrdə dağıdılmışdır. Döşəməyə yaxın torpaqlı, çürüntülü, qalınlığı 50-55 sm olan mədəni qat aşkar olundu. Mədəni təbəqədən şirli qab qırıqları, mis sikkələr, parça hissələri tapılır. Otağın içərisi dəfinə axtaranlar tərəfindən bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmışdır. Bəzi yerlərdə döşəməni də qazmışlar. Ona görə də mədəni təbəqə otağın çox yerində saxlanmamışdır. Arxeoloji tapıntılar otağın cənub-qərb küncündə, şimal-şərq küncündə və otaqdan qərb tərəfdəki dəhlizdə aşkar olunur. Tapıntıların əksəriyyəti qədim bərpadan (monqolların hücumu zamanı baş vermiş dağıntıdan) sonrakı dövrə XIII əsrin 30-40-cı illərinə aiddir.

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsinin planını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Otağın içərisi

xaç formasındadır. Bu memarlıq üsulundan Xaraba-Gilanda geniş istifadə olunmuşdur. Sahəsi böyük olan tikililərin üstünü örtmək üçün bu ən əlverişli üsuldur. Bölgə zəlzələlərin tez-tez baş verdiyi seysmik zona olduğundan tikililərin xüsusi üsullarla möhkəm inşasına diqqət verilmişdir. Xaraba-Gilan memarları bir çox antiseysmik üsuldən istifadə etmişlər ki, bunlardan da düşünülmüş plana malik binaların əhəngkövrə və dağ daşı ilə işlənmiş dam örtükləri xüsusi diqqətə layiqdir.

Şəkil 4. Dulusçu kürəsi "cəhənnəmi"sinin (ocağının) daş örtüyü

Yaşayış evinin birinci mərtəbəsindəki daş örtüklü otağın ölçüləri 5,7 m x 5,3 m, (30,2 kv. m) olub təqribən kvadrat formasındadır. Otağın içərisində tavanın, xaç formasında, tərəfləri 2,6 m olan dayaq divarları işlənibdir. Ölçü işləri zamanı həmişə xaçın tərəflərinin dəqiq olmasına diqqət verilmişdir, bu isə tavan üçün hazırlanmış qalibin ölçülərindən asılı olmuşdur. Xaçın orta küncələrində diametri 3-5 sm olan ağaclardan istifadə olunmuşdur ki, bu da orta hissədə dairəvi örtüyün möhkəmliyi üçün edilibdir. Analoji konstruksiyalı daşlı örtükdən türbələrin sərdabələrinin üstü örtülərkən də istifadə olunubdur. Maraqlıdır ki, bu evin tikintisində bəna müəyyən qüsurlara yol vermişdir. Birincisi, ölçü dəqiq aparılmamış, ikinci isə örtük qalibləri standart-bərabər yanlı hazırlanmayıbdır. Örtük qaliblərinin tərəflərinin bərabər olması otağın şərq tərəfində aydın izlənilir. Belə ki, dağın şimal dayaq divarının hündürlüyü 1,1 m olduğu halda, cənub dayaq divarının hündürlüyü 1,3 m-dir. Görünür, daş örtükləri o qədər möhkəm quruluşa malikdir ki, bu qədər ölçü səhvləri onun davamlılığına xələl gətirməmişdir. Xaçın şimal və cənub tərəflərinin uzunluğu 1,3 m, şərq və qərb tərəflərinin uzunluğu isə 1,5 m-dir. İkinci mərtəbədə olduğu kimi, birinci mərtəbənin də içərisinə daş döşənmişdir. Şərq tərəfin daş döşəməsi bütünlüklə salamat qalmışdır. Qalan yerlərdə, yalnız cənub tərəfin şərq küncündə daş döşəmə qismən saxlanmışdır. Otağın giriş yolu şərq tərəfdə olub, eni 93 sm-dir. Bu hissədə qapının olduğu divar 1,6 m hündürlüyündə salamat qalmışdır. Otağın şimal divarı çəkisi bir neçə ton olan daşlarla işlənibdir. Ehtimal ki, bu nəhəng daşlar dağın təkindən çıxan daşlardır, onları ən yaxında olan divarların tikintisində istifadə etmişlər.

Bu yaşayış evinin qərb tərəfi məhəllənin müdafiə divarına bitişik işlənib. Müdafiə divarının eni bəzi yerlərdə 2 m bəzi yerlərdə 2,5 m-dir. Güman ki, müdafiə zamanı bu evlərin damından müdafiə divarının üstünə çıxırmışlar. Yaşayış evinin tədqiqi Xaraba-Gilan şəhər yerində Naxçıvan memarlığının inkişaf dövründə şəhər evlərinin sahəsi, quruluşu, fasadı və yeri haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Xüsusən daşla işlənmiş dam örtüklərinin müxtəlifliyi Naxçıvan ustalarının yüksək bacarığını və qabiliyyətini nümayiş etdirir.

Xaraba Gilan şəhər yeri ətrafındakı istehsalla bağlı tikililərdə orijinal quruluşa malik daş örtüklərə rast gəlinmişdir (Şəkil 4). Belə örtüklərdən dulusçu kürələrinin və əhəng kürələrinin ocaqlarının üstünü xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu örtüklərdəki sal daşlar yüksək temperaturanın təsirindən partlamaması üçün onların üstü palçıqla örtülmüş, bu qat da zamanla odun təsirindən bişərək çəhrayı rəng almışdır.

Bu məqalədə biz müxtəlif tarixi dövrlərdə memarlıqda diqqəti cəlb edən, onun inkişafına təkan verən bəzi elementlərin, xüsusən daş örtüklərin evolyusiyasına nəzər saldıq.

Göründüyü kimi Gilançay vadisində ilk tunc dövründə meydana gələn daş örtüklər 4000-4200 il ərzində mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, bu zaman təyinatından asılı olaraq onların müxtəlif variantları meydana gəlmişdir. Daş örtüklərin ən keyfiyyətli və ən mürəkkəb nümunələri Xaraba Gilan şəhər yerində tədqiq olunmuşdur. Daş örtüklərin binaların plan quruluşuna, tikililərin coğrafi şəraitə maksimum uyğunlaşdırılması, bütün bunlar Naxçıvan memarlarının yüksək istedadının və bacarığının bariz nümunəsidir. Təəssüf ki, şanlı tariximizin, yüksək mədəniyyətimizin sübutu olan bu abidələrin tədqiqi, təbliği və mühafizəsi problemlərini lazımı səviyyədə həll edə bilmirik.

***Bu iş Azərbaycan respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5***

Ədəbiyyat:

1. İbrahimli Bəhlul. Gilançay vadisinin arxeoloji abidələri (e.ə. I minillik – b.e. XIV əsri). Azərbaycan arxeologiyası, cild 13, №2, 2010, s. 51-72.
2. İbrahimli Bəhlul. Naxçıvanın qədim şəhərləri XIII əsrin əvvəllərində. Tarix, insan və cəmiyyət. 2017, 2 (17), s. 120-130.
3. Ибрагимов Б.И. Средневековый Киран. Баку-Москва, 2000. Типография №12, с. 45-48, 175с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Отчёт Хараба-Гиланской археологической экспедиции за 1981 год. Архив Института Археологии и Этнографии НАНА, О-294, 37 с.
5. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Отчёт Хараба-Гиланской археологической экспедиции за 1982 год. Архив Института Археологии и Этнографии НАНА, О-314, 64 с.
6. Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji qazıntıların hesabatı. Bakı, 2016, 213 s.
7. Асланов Г.М., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, «Нурлан», 2002, 137 с.

Summary

From the history of the origin and development of overlap stones in the monuments of the valley of the river Gilanchay

Bahlul Ibrahimli

Azerbaijan National Academy of Science. Institute of History

One of the tricky techniques in architecture is the stone overlap, which has come a long way to perfection.

The first, more or less complex stone overlaps are found in the "altars" of the burials of the Early Bronze Age. Later, the chambers of the burials themselves were also overlapped by specially selected stone slabs. Over time, window and door openings, separate outbuildings of economic or industrial purpose, had stone overlaps.

The most diverse and complex stone ceilings appeared during the Middle Ages. The high development of this complex technique in construction was facilitated by the lime strengthening solution - "ahangkevrə" (medieval cement). The presence of such "cement" and an abundance of tile stone caused rapid development of local architecture. Almost all of the buildings in the central part of the city of Kiran consist of stone on limestone mortar. Here, vaulted ceilings of dwellings, stilted and lancet arches of mausoleums and public buildings attract attention.

Dome-shaped stone overlapping was installed on a stable stone foundation. Rarely they were used to overlap doorways and window openings in clay walls and raw brick buildings.

The shape of the stone overlapping did not depend on the purpose of the building, the volume of construction and construction materials played a bigger role.

The most complex and improved stone ceilings were preserved in the mausoleums of the Nakhichevan Architectural School, whose founder was Ajami the son of Abubaker (XII century).

Key words: Azerbaijan, Nakhichevan, architecture, building, tomb, overlap stone.

Резюме

Из истории возникновения и развития каменных перекрытий в памятниках долины реки Гиланчай

Бахлул Ибрагимли

Национальная Академия Наук Азербайджана. Институт Истории

Одним из сложных приёмов в архитектуре считаются каменные перекрытия, которые прошли долгий путь до своего усовершенствования.

Первые, более или менее сложные каменные перекрытия, встречаются в «жертвенниках» погребений эпохи ранней бронзы. Далее камеры самих погребений также перекрывались специально отобранными каменными плитами. Со временем оконные и дверные проёмы, отдельные пристройки хозяйственного или производственного назначения имели каменные перекрытия.

Разнообразные и сложные каменные перекрытия появляются в средние века. Высокому развитию этого сложного технического приёма в строительстве способствовал известковый укрепляющий раствор – «ахангёвра» (средневековый «цемент»). Наличие такого «цемента» и изобилие плиточного камня обусловили бурное развитие местной архитектуры. Почти все постройки центральной части города Киран состоят из камня на известковом растворе. Здесь привлекают внимание сводчатые потолки жилищ, стрельчатые и дугообразные арки мавзолеев и общественных зданий.

Куполообразные каменные перекрытия устанавливали на устойчивом каменном фундаменте. Очень редко для перекрытия дверных и оконных проёмов в глинобитных стенах и постройках из сырцового кирпича использовали крупные каменные плиты. Форма каменных перекрытий не зависела от назначения зданий. В этом большую роль сыграл объём строительства и строительные материалы.

Самые сложные и усовершенствованные каменные перекрытия сохранились в мавзолеях Нахчыванской архитектурной школы, основоположником которой был Аджамы сын Абубекра (XII в.).

Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, архитектура, жилища, склеп, каменное перекрытие